

UOT 94(479.24)

**AZƏRBAYCAN BƏYLƏRBƏYLİKLƏRİ SOSIAL-İQTİSADI SFERADA
(XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISI)**

*Xədicə İsmayıl qızı Abbaslı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Açar sözlər: *Azərbaycan, sosial münasibətlər, bəylərbəyilik, torpaq mülkiyyəti, vergilər*

XVIII əsrin birinci yarısında sosial-iqtisadi münasibətlər feodalizm cəmiyyətinə xas olan iqtisadi bazaya əsaslanırdı. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisi üç böyük imperiyanın – Səfəvilər, Osmanlı və Əfşarlar imperiyalarının tərkibində olmuşdur. Ona görə də bu dövlətlərə xas olan sosial-iqtisadi münasibətlər həmin dövlətlərin idarəcilik sistemə uyğun idi. Məqalədə XVIII əsrin birinci yarısında mövcud olan torpaq mülkiyyət formalarına, vergi sisteminin araşdırılmasına geniş yer verilmişdir.

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ БЕГЛЯРБЕКСТВА
В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ
(ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVIII ВЕКА)**

Хадиджа Аббаслы

Ключевые слова: *Азербайджан, социальные отношения, беглярбекство, земельная собственность, налоги*

В первой половине XIII века социально-экономические отношения Азербайджана основывались на господстве феодальных отношений. В этот период территория Азербайджана последовательно находилась в составе трех великих империй - Сефевидов, Османской и Афшаров. Поэтому социально-экономические отношения, присущие этим государством соответствовали системе управления этих государств. В статье особое внимание уделено исследованию земельных форм собственности, налоговой системы.

AZERBAIJANI FACILITIES IN THE SOCIO-ECONOMIC SPHERE (FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY)

Khadija Abbasli

Key words: *Azerbaijan, social relations, facilities, land ownership, taxes*

In the 1st half of XIII century social-economic relations were based on economic base inherent in feudal society. In this period the territory of Azerbaijan was in three great empires - Safavids, Ottoman and Afshars. Therefore, social-economic relations inherent in these states were consistent with the system of management of those states. The forms of land ownership existing in the I half of XVIII century and investigation of the tax system were widely covered in the article.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin inzibati-ərazi vahidlərindən biri olan Gəncə-Qarabag bəylərbəyliyi mövcud olan sosial-iqtisadi münasibətlər əvvəlki əsrlərdə formalaşmış və bütün Azərbaycan üçün xarakterik olan sosial-iqtisadi münasibətlərdən, demək olar ki, fərqlənmirdi. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Gəncə-Qarabag bəylərbəyliyi də torpaq əsas istehsal vasitəsi kimi qalırdı və onun altı əsas mülkiyyət forması mövcud idi [1, s.75-76; 4, s.78]. Bu məsələ haqqında tarixi ədəbiyyatda geniş məlumat verildiyindən biz onların üzərində qısa dayanacağıq.

Səfəvilər dövlətinin digər ərazilərində olduğu kimi, Gəncə-Qarabag bəylərbəyliyi də torpaq mülkiyyətinin aşağıda adları çəkilən 6 əsas forması mövcud idi:

1. Əraziye-divani adlanan dövlət torpaqları
2. Şah ailəsinə məxsus olan xəssə torpaqları
3. Xidmət müqabilində verilən torpaqlar (soyurqal, tiyul)
4. Bəzi hallarda ərbbə adlandırılan mülk torpaqları
5. Müxtəlif dini təşkilatlara məxsus vəqf torpaqları
6. Kənd icmalarına məxsus torpaqlar

Səfəvilər dövlətində divan torpaqları daha böyük sahələri əhatə edirdi. Bəzi məlumatlara görə, belə torpaqlar üzrə bütün becərilən torpaqların 1/3 hissəsini təşkil edirdi. [2, s.111] Bu torpaqlardan əldə edilən bütün gəlirlər dövlət xəzinəsinə daxil edilirdi. Şah ailəsinə mənsub olan torpaqlardan əldə edilən gəlir isə ailə üzvlərinin xərclərinin ödənilməsinə sərf edilirdi. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda, o cümlədən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi istər divan, istərsə də xəssə torpaqları o qədər də çox deyildi. Bunun əsas səbəbi kimi Səfəvi şahlarının torpaq mülklərinə dövlətin mərkəzi

vilayətlərində sahib olmağa üstünlük vermələrini göstərmək olar [3, s.126]. Lakin Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin ərazisində az miqdarda da olsa, divan və xassə torpaqları mövcud idi. Osmanlı işğalı dövründə bu torpaqlar türk sultanının sərəncamına keçmişdi. Torpaq mülkiyyətinin şərti xarakter daşıyan formaları da geniş yayılmışdı. Dövlət torpaqlarından ayrılan belə torpaqlar hərbi və mülki şəxslərə xidmət müqabilində, xidməti müddətində, ömürlük və yaxud irsən verilirdi. Verilmə şərtlərindən asılı olaraq bu torpaqlar tiyul, soyurqal və nadir hallarda iqta adlandırılırdı.

XVI əsrdən tətbiq edilməyə başlayan tiyul torpaqları bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi. Əksər hallarda tiyul dedikdə müəyyən ərazilərdən alınan vergilərin ayrı-ayrı şəxslərə bağışlanmış hissəsi nəzərdə tutulurdu. Tiyuldar adlanan belə torpaq sahibləri onlar üçün ayrılmış torpaqlarda yaşamaya da bilərdilər. Onlar tiyul kimi nəzərdə tutulmuş məbləği birbaşa kəndlilərdən deyil, vergi yığanlardan alırdılar [4, s.189-190].

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində tiyulun iki növü geniş yayılmışdı. Birinci növ tiyul dövlətdə müəyyən vəzifə tutan şəxslərə vəzifə müddətinə verilirdi. Əgər vəzifə müəyyən səbəbdən və vaxtdan sonra digər şəxsə verildisə, sonuncu həm də tiyulun sahibi olurdu [5, s.86]. Tiyulun ikinci növü hər hansı vəzifəni tutmaqla bağlı olmayıb ayrı-ayrı şəxslərə dövlət qarşısındakı xüsusi xidmət müqabilində mükafat şəklində verilirdi [4, s.200-201].

Azərbaycanda uzun müddət mövcud olmuş şərti torpaq mülkiyyət formalarından biri də soyurqal olmuşdur. İrsi xarakter daşıyan bu torpaq mülkiyyəti soyurqal sahibinə verginin dövlət xəzinəsinə getməli olan hissəsinə sahib olmaq hüququ verirdi. Soyurqal torpaq sahibliyi hərbi xidmətlə sıx bağlı olub soyurqal sahibinin şah ordusuna müəyyən miqdarda silahlı əsgər verməsini nəzərdə tuturdu. Soyurqal torpaq sahibliyi haqqında deyilən bu xüsusiyyətlər Səfəvi hökmdarı Sultan Hüseynin 1701-ci ildə verdiyi fərmanda tam əks olunmuşdur. Fərmanda göstərilirdi ki, Qaradağın Dizmar mahalından toplanan məcəhət və digər vergilərin 63.096 dinarı soyurqal hüququ ilə Qaradağ hakimi Bayandur sultanın oğlu Məhəmmədqasım bəyə verilir [4, s.63].

Bəzi hallarda soyurqal torpaqlarının verilməsi belə torpağı olan şəxsə həm də dövlət xəzinəsindən məvacib təyin edilməsiylə də müşayiət olunurdu. Şah II Təhmasibin (1722-1732) fərmanlarından birində deyilirdi ki, dövlət qarşısındakı xidmətlərinə görə Talib xan Qacarin oğlu Dövlətyar bəy "keşikçibaşı" vəzifəsinə təyin edilir. Fərmanda daha sonra göstərilirdi ki, "Xəmsə" mahalının (mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda Qarabağın xristian mülkiyyətləri bəzən "Xəmsə" adı ilə verilir) kəndlilərindən birini soyurqal şəklində və at arpası toplamaq hüququ ilə onun sərəncamına veririk və şah hakimiyyətinə sdaqətlə xidmət etməsi üçün ona pulla illik məvacib təyin edirik" [6, s.47].

XVIII əsrin birinci yarısında yarımköçəri həyat tərzi keçirən bir çox maldar tayfaların istifadəsində olan torpaqları da soyurqal torpaqları sırasına aid

etmək olar. Öyrənilən dövrdə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində yaşayan Cavanşir, Otuziki, İyirmidörd, Kəbirli və başqa tayfaların istifadə etdikləri torpaqlar, çox güman ki, onlara vaxtilə soyurqal hüququ ilə verilmişdi. Bu tayfalara daxil olan oymaqlardan hər birinin özünəməxsus qışlaq və yaylaq yerləri var idi. "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"nin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Cavanşir tayfasına məxsus 25 oymaqdan hər birinin Dizaq, Bayat, Arasbar nahiyələrində əkin yerləri, Kür çayı sahilində, Ləmbəran, Dizaq, Xaçın və ən çoxu Arasbar nahiyələrində qışlaqları, İrəvan vilayəti ilə həmsərhəd olan bölgələrdə isə yaylaqları var idi [7, s.436-453].

Nəqli xarakter daşıyan bu torpaqlar faktiki olaraq, tayfa başçılarının ixtiyarında olurdu. Tayfalar özlərinə məxsus yaylaq və qışlaqlara hərəkət edərkən onlar üçün müəyyənləşdirilmiş sərhədlərdən kənara çıxma bilməzdilər. Bununla da ayrı-ayrı tayfalar arasında baş verə biləcək toqquşmaların qarşısı alınır və dövlətin hər bir tayfa üzərində nəzarət etməsi yüngülləşdirilirdi. Soyurqal torpaqlarından istifadə edən tayfalar zərurət yarandıqda şah ordusuna tələb olunan sayda əsgər verməli idilər [8, s.127].

XVIII əsrin birinci yarısında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi geniş yayılmış torpaq mülkiyyət formalarından biri də mülk idi. Hələ ərəb xilafəti dövründən məlum olan bu torpaq mülkiyyət forması digər torpaq mülkiyyət formalarından iki əsas xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Birincisi, mülk torpaqlarını almaq, satmaq və irsən vermək mümkün idi. İkincisi, mülkə sahib olmaq dövlət qarşısında hər hansı xidmətlə bağlı deyildi. Yalnız torpaq deyil, həmçinin müxtəlif növ daşınmaz əmlak, o cümlədən müxtəlif təyinatlı tikililər, bağlar, suvarma arxları mülk ola bilərdi [4, s.228].

Mülk torpaqlarına sahiblik hüququ hakimiyyət orqanları tərəfindən verilmiş təliqə və qəbalə vasitəsilə təsdiq edilirdi. XVIII əsrin birinci yarısında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi torpaq mülklərinə sahibliyi təsdiq edən belə sənədlərdən bəziləri zəmanəmizədək gəlib çatmışdır. 1728-ci ilə aid olan bu sənədlərdən birində mübahisəli hesab edilən torpaq mülkünün sahibliyi müəyyənləşdirilmişdir. Sənəddə Əkkərə kəndinin sakini Məlik Kərəm və onun övladları Gəncə sərəsgəri Mustafa paşaya bildirdilər ki, Keşkərə kəndində onlara məxsus olan torpaqlar Əgərək kəndindən olan Hacı İbrahim bəy və Sultanhüseyn bəy tərəfindən tutulmuşdur. Sərəgər Mustafa paşanın əmrilə şikayət şəriət qaydaları əsasında araşdırıldıqdan sonra mübahisəli torpaqların Məlik Kərəmin mülkü olması təsdiq edilmiş və bu haqda onlara sənəd verilmişdir [9, v.239].

Mülk torpaqları vərəsəlik əsasında uzun müddət eyni nəsilədən olan şəxslərə mənsub olurdu. XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş sənəddən aydın olur ki, Qarabağda yerləşən Qal kəndi hələ Qarabağ xanlığı yaranmamışdan xeyli əvvəl Hidayət bəy İsmayıl bəy oğlunun ulu babalarına məxsus olmuşdur və onlar həmin torpaqdan tam sərbəst istifadə etmişlər [9, v.247].

Mülk torpaqlarına məxsus xüsusiyyətlərdən biri onların alqı-satqı obyektinə çevrilməsi idi. Yeni torpaq sahələrini satın alan feodallar bu yolla öz mülklərinin həcmi və gəlirlərini artırmaq məqsədi güdürdülər. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də mülk torpaqlarının alınıb satılması heç də nadir hadisə deyildi. 1738-ci ilə aid qəbalədə göstərilirdi ki, Bərgüşad mahalının sakinlərindən biri özünə məxsus torpaq mülkünün 2/6 hissəsini Məlik Kərəm adlı feodala 25 tımənə satmışdır. Maraqlı burasıdır ki, gələcəkdə baş verə biləcək torpaq mübahisələrinə yol verməmək üçün satılmış torpağın sərhədləri qəbalədə dəqiq göstərilmişdi [10, s.238]. 1727-ci ilə aid başqa bir mənbədə bir feodalın eyni zamanda iki müxtəlif mülk torpağının satılmasından bəhs edilir. Sənəddə göstərilir ki, "Hacı Məmməd Məlikməhəmməd oğlu Carica çölündə yerləşən özünə məxsus torpaq sahələrindən birini 50, digər, daha böyük sahəni isə 100 tımənə Hacı Ağakışi bəy Hacı Mirəhməd bəy oğluna satmışdır" [10, s.298].

Mülkədarlar satın aldıkları torpaqlarda, adətən, qaçqın kəndliləri yerləşdirir, bununla da yeni gəlir mənbəyi əldə edirdilər. Qarabağın Əliqulukənd adlı kəndinin sakinlərinin şifahi məlumatı əsasında XIX əsrdə tərtib edilmiş sənədlərdən birində göstərilir ki, bu kəndin torpaqları onun hazırkı sahibi Əli Əkbər bəyin əcdadları tərəfindən satın alınmışdır. Həmin torpaqların müxtəlif yerlərdən gəlmiş qaçqın kəndlilər hesabına məskunlaşdırılması isə Əli Əkbər bəyin babası Murtuza bəy tərəfindən Qarabağ xanı Pənahəli xanın dövründə həyata keçirilmişdir [11, s.90].

Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də süni suvarma vasitələrinin bir hissəsi mülk hüququ ilə ayrı-ayrı feodallara məxsus idi. Daha böyük maddi imkanlara malik olan feodallar öz vəsaitləri hesabına arxlar çəkdilər və kəhrizlər qazdırırdılar. Belə halda suvarma vasitəsi onu tikdirənin mülkü hesab edilirdi. Elə buna görə də suvarma vasitəsinin sahibi ondan istədiyi kimi istifadə etmək, daha doğrusu, satmaq, bağışlamaq, irsən vermək və iltizama vermək hüququna malik idi. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərində Səfəvilər dövründə süni suvarma vasitələrinin sahiblərinin hüquqları, eləcə də onların sudan istifadə edən kəndlilərlə münasibətləri haqqında maraqlı məlumat verilir. Həmin məlumatdan aydın olur ki, hər bir kəndin ərazisindən axan arxın öz sahibi var idi. Həmin arxın suyundan istifadə edən kəndli əldə etdiyi məhsulun 1/4 hissəsini uşr şəklində torpaq sahibinə, 1/5 hissəsini isə bəhrə şəklində suvarma vasitəsinin sahibinə verirdi [7, s.25].

Əvvəllər olduğu kimi, XVIII əsrin birinci yarısında da məscidlərə, müqəddəs məzarlara, ocaqlara və ruhanilərə məxsus olan torpaqlar vəqf torpaqları adlanırdı. Torpaq sahələri ilə yanaşı vəqf mülkləri sırasına evlər, dükanlar, karvansaraylar, bağlar, sənətkar emalatxanaları, suvama arxları, dəyirmanlar və

s. də daxil olurdu. Vəqf torpaqlarından və mülklərindən əldə edilən gəlir müsəlman ruhanilərinin saxlanılmasına, eləcə də məscid və mədrəsələrin ehtiyaclarına sərf edilirdi [12, s.349].

Vəqf torpaqları dövlət xəzinəsinə ödənilən vergilərdən azad idilər. Bəzi feodallar bundan istifadə edərək öz mülklərini formal olaraq ayrı-ayrı dini müəssisələrə bağışlayır, bununla da dövlətə vergi verməkdən boyun qaçırırdılar. Belə yalançı vəqflərdən əldə edilən gəlirin bir hissəsi ruhanilərə, digər hissəsi isə həmin torpağın faktiki sahibinə çatırdı. XVIII əsrin 30-cu illərində Nadir şahın hakimiyyət başına gəlməsilə vəqf torpaqlarının və ruhanilərin hüquqlarının kəskin şəkildə məhdudlaşdırılması prosesi başlandı. Yeni şahın əmrilə Azərbaycanda bir çox vəqflər müsadirə edilərək dövlət xəzinəsinin sərəncamına verildirdi. Əksər hallarda müsadirə edilən vəqf torpaqlarından əldə edilən gəlir Nadir şahın çoxsaylı ordusunun ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilirdi [6, s.43]. Vəqf torpaqlarına belə münasibət Nadir şahın ölümünə qədər davam etmişdir.

Camaat torpaqları adlanan torpaq mülkiyyət forması kənd icmasının sərəncamında olurdu. Belə torpaq istər həcmində, istərsə də keyfiyyətinə görə feodallara məxsus torpaqlardan xeyli geridə qalırdı. Ən münbit torpaqları öz əllərində cəmləşdirən feodallar kənd icmalarının istifadəsinə dağlıq və bataqlıq ərazilərdə əkinçilik üçün elə də yararlı olmayan torpaqlar verirdilər. Müsəlman şərqinin digər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da icma torpaqlarının və kənd icmasının, nə də ondan istifadə edən kəndlilərin mülkiyyətinə aid etmək olmaz. Əslində bu torpaqların mülkiyyətçisi rolunda dövlət çıxış edirdi. Kəndlilər isə bu torpaqlardan istifadə etdiklərinə görə dövlət xəzinəsinə vergi ödəyirdilər [13, s.120].

XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində, onsuz da az olan camaat torpaqlarının sahəsi getdikcə azalırdı. Bu dövrə aid mənbələrdə camaat torpaqları haqqında məlumatların azlığını da bununla izah etmək lazımdır. Məhz bu dövrdə camaat torpaqlarının iri feodallar tərəfindən ələ keçirilməsi geniş miqyas almışdı. Səfəvi hökmdarı Süleymanın (1666-1694) kənd icmalarına məxsus torpaqların iri feodallar tərəfindən zəbt olunmasının qarşısını almaq üçün verdiyi xüsusi fərmanlar da bunu təsdiq edir [4, s.242-243]. Camaat torpaqlarının və kəndli təsərrüfatlarının iri feodallar tərəfindən ələ keçirilməsinin ən geniş yayılmış forması "kөнüllülük" idi. İri feodal tərəfindən vaxtaşırı təzyiq və qarətlərə məruz qalan kəndli becərdiyi torpaqları ona güzəştə getməyə məcbur edilirdi [14, s.254].

XVIII əsrin birinci yarısında bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də əhalinin sosial strukturu istehsal münasibətləri və məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlı idi. İstehsal vasitələrinə münasibətə görə əhali iki əsas qrupa-feodallara və kəndlilərə bölünürdü. Bunlarla yanaşı, şəhərlərdə tacir və sənətkarlar da yaşayırdılar. Lakin natural

təsərrüfatın hökmranlığı şəraitində əhalinin bu qruplarının ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi həyatına təsiri çox az idi.

Hakim sinif olan feodallar iki kateqoriyaya bölünürdülər. Birinci kateqoriyanı dünyəvi feodallar təşkil edirdi və onların sırasına xanlar, bəylər, sultanlar, məliklər, darğalar, naiblər və başqaları daxil idi. Yarım köçəri tayfaların başçıları olan elbəylər də dünyəvi feodalların sırasında idilər. Bütün bu feodallar bir-birindən dövlət strukturunda tutduğu mövqeyə və sahib olduqları əmlakın miqdarına görə fərqlənirdilər.

Feodal əyanların ikinci kateqoriyasını ruhani feodallar təşkil edirdilər. Hakim siniflərlə sıx bağlı olan ali müsəlman ruhanilərinin əsas gəlir mənbəyini vəqf torpaqları təşkil edirdi. Bütün Səfəvilər dövləti çərçivəsində vəqf əmlakının idarəçiliyi şahdan sonra ikinci şəxs hesab edilən sədrin əlində cəmlənmişdi. Bütün ölkə miqyasında məhkəmə işləri də ruhanilərin əlində cəmlənmişdi. Bu işlərlə bilavasitə məşğul olan şeyxülislam və qazılar ruhanilərdən təyin edilirdi. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də şiə ruhanilərinə və şəriət məhkəmələrinə başçılıq etmək üçün şeyxülislam, qazı və sədr vəzifələri mövcud idi [4, s.118-119; 8, s.118-119].

Bəylərbəyiliklərdə əhalinin əsas hissəsini kəndlilər təşkil edirdi. Tədqiqatçılar son orta əsrlərdə Azərbaycanda kəndlilərin rəiyyətlər, rəncbər, elat və icmaçı kəndli kimi kateqoriyalarının adlarını çəkirlər. Göstərmək lazımdır ki, camaat torpaqlarında yaşayan və ancaq dövlətə vergi ödəyən icmaçı kəndlilərin sayı çox cüzi idi. Bu, hər şeydən əvvəl, camaat torpaqlarının feodallar tərəfindən zəbt olunması ilə bağlı idi.

Kəndlilərin böyük əksəriyyətini rəiyyətlər təşkil edirdi. Kiçik torpaq payına malik olan rəiyyətlər öz torpaqlarını becərməklə yanaşı divan, vəqf, bəy, məlik və sultan torpaqlarında işləyirdilər. İ.P.Petruşevski yazır ki, rəiyyət kateqoriyasına daxil olan kəndlilər formal olaraq yaşayış yerlərini tərk etmək hüququna malik olsalar da, faktiki olaraq bu hüquqdan istifadə edə bilmirdilər [4, s.248].

Hansı torpaqlarda yaşamalarından asılı olmayaraq rəiyyətlər ümumilikdə müxtəlif növ vergi və mükəlləfiyyət yerinə yetirirdilər. Bu vergilər arasında məcəhət, üsr, bağbaşı, cüftbaşı, salyana, bayramlıq və başqaları daha geniş yayılmışdı [4, s.265].

Rəiyyətlərlə müqayisədə, torpaqsız kəndlilər olan rəncbərlərin vəziyyəti daha ağır idi. Əsas istehsal vasitələrindən məhrum olan rəncbərlər çox ağır şərtlərlə feodal təsərrüfatında işləyirdilər. Onlar taxıl və çəltik tarlalarında çalışır, tut bağlarını becərir, feodala məxsus yüklərin daşınması ilə məşğul olurdular. Şəxsən asılı vəziyyətdə olan rəncbərlər ağır istismara məruz qalırdılar [15, s.85].

Kəndlilərin rəncbər vəziyyətinə düşmələri əsasən iki yolla baş verirdi. Bu və ya digər səbəbdən müflisləşərək, var-yoxdan çıxan kəndli özünün kiçik

torpaq sahəsini feodala satır və bununla da rəncbərə çevrilirdi [16, s.46]. Rəncbər kateqoriyalı kəndlilərin yaranmasının ikinci yolu başqa yerlərdən gələn rəiyyətlər və ağasının dözülməz zülmü nəticəsində qaçmağa məcbur olan elə həmin rəncbərlər olurdu. Mənbələrdən birində göstəriləyi kimi, feodalların tətbiq etdikləri zorakı metodlar və əldə edilən gəlirlərin hədsiz dərəcədə az olması rəncbərləri öz yaşayış yerlərindən qaçmağa məcbur edirdi [17, s.726].

Kəndlilərin xeyli hissəsini yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan elatlar təşkil edirdi. Ayrı-ayrı tayfalar halında yaşayan elatların aşağı təbəqəsi həm dövlət, həm də tayfa başçıları tərəfindən istismar edilirdi. Bununla belə, XVII əsrin sonlarına qədər, oturaq kəndlilərlə müqayisədə, elatların vəziyyəti yaxşı idi. Onların dövlət qarşısında yerinə yetirdikləri əsas mükəlləfiyyət orduda xidmət etməkdən ibarət idi. Bəylərbəyilik tərəfindən hərbi yürüş elan edilərkən hər bir elat tayfası müəyyən olunmuş qaydada süvari əsgər verməli idi. Hər bir tayfanın dövlət üçün əhəmiyyəti göndərilən silahlı əsgərlərin miqdarı ilə müəyyənləşirdi [3, s.145].

Elat tayfalarının hərbi xidmətlə bağlı olmaları dövləti onlarla bir qədər ehtiyatlı davranmağa vadar edirdi. Rəiyyələrinin ödədikləri bütün vergilərin elatların da üzərinə qoyulması onları hərbi cəhətdən etibarsız edə bilirdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, elat tayfalarının əksəriyyəti dövlətə ancaq çobanbəyi vergisi ödəyir, rəiyyələr üzərinə qoyulan malcəhət, darğalıq, ixracat kimi vergilərdən tamamilə azad olunurdular. Qızılbaş tayfa birliyinə daxil olan elat tayfalarının vəziyyəti daha yaxşı idi. Onlar vergilərdən azad olmaqla yanaşı, həm də ən yaxşı otlaqlarla təmin edilirdilər. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində yaşayan ziyadoğlu, qazaxlı və şəmşəddinli tayfaları məhz belə vəziyyətdə idilər [4, s.311]. Bununla belə, XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində elat tayfalarının vəziyyətində bir sıra əsaslı dəyişikliklər müşahidə edilirdi. Onların təsərrüfat fəaliyyətində maldarlıqla yanaşı, əkinçilik də mühüm rol oynamağa başlamışdı. "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərindən" aydın olur ki, bəylərbəyilikdə yaşayan elat tayfalarının, demək olar ki, hamısının düzənlik bölgələrdə əkin sahələri var idi. Onlar bu əkin sahələrinə görə torpaq sahibinə "üşr" adlı vergi ödəyirdilər [7, s.436-453].

Səfəvilər dövlətində XVII əsrin sonlarından başlamış dərin iqtisadi böhran, digər yerlərdə olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində yaşayan elatların da vəziyyətinə pis təsir göstərdi. Əhalinin digər təbəqələri kimi, elatlar da Səfəvi hökmdarı şah Sultan Hüseynin keçirdiyi vergi islahatının ağırlığını öz üzərində hiss etməyə başladılar. Yesayi Həsən Cəlalyanın sözlərinə görə "tərəkəmə" adlandırılan tayfalar üzrə də siyahılar tərtib edildi. Bu siyahılara onların otlaqları, ilxıları, müxtəlif heyvan naxırları daxil edildi və onların üzərinə qoyulan vergilər bir neçə dəfə artırıldı [18, s.20].

ƏDƏBİYYAT

1. Заходер Б.И. История Восточного средневековья. М.: Изд-во МГУ, 1944, 159 с.
2. Иванов М.С. Иран. Новая история колониальных и зависимых стран. М.: 1940, с.111.
3. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI - и в XVII веке. Баку: Элм, 1981, 237 с.
4. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 382 с.
5. Tadhkirat al-muluk. A manual of Safavid administration. Persian text in faksimile, trans and explained by V. Minorski. London: 1943, 218 p.
6. Musəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 149 s.
7. Gəncə - Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov. Bakı: Şuşa, 2000, 576 s.
8. Путешествие одного миссионера (перевод с франц. Абезгуза). АМЕА ТИ ЕА, F. 1, siy. 2, is 474
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F. 55, siy. 1, is 3
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F. 55, siy. 1, is 4
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F. 55, siy. 1, is 2
12. Петрушевский И.П. Вакфные имения Ардебильского мазара в XVII в. // Труды Института истории АН Азерб. ССР, т.1, 1947, с. 24-42
13. Кислякова Н.А. Патриархально-феодальные отношения среди оседлого населения Бухарско ханства в конце XIX - нач. XX в. М.: 1962
14. Lombton A.K. Londlord and peasant in Persia. London: Oxford University Press. 1958, 459 p.
15. Azərbaycan MEA TI EA, f.1, siy. 2, is 540
16. Лерх И.Я. Сведения о втором путешествии в Персии, совершенном в 1745-1747 гг. (Перевод М.М. Абезгуза). // Azsrb. MEA TI EA, f. 1, siy. 2, is 491
17. АКАК, т. II, ч. I, Тифлис, 1867, док. 1081
18. Есаи Хасан Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Перевод с древнеарм. языка Т.И.Тер-Григоряна. Предисловия и подготовка к изданию академика З.М.Бу-ниатова. Баку: Элм, 1989, 48 с.